

ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΦΑΣΗ

ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

1. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΜΑΘΗΣΗ

Η χομπσιανή θεωρία της πολιτικής έχει υποστεί κατά καιρούς ποικίλες χρήσεις και καταχρήσεις και η φήμη της έχει, κατά κανόνα, συνδεθεί με ένα είδος απολογίας υπέρ ενός απόλυτου και εν πολλοίς ολοκληρωτικού τύπου κυριαρχίας. Αυτή η πρόσληψη προϋπτεί, εάν κανείς κάνει αφαίρεση τόσο από το ιστορικό ίχνος που είναι αποτυπωμένο στη χομπσιανή προβληματική όσο και από το πεδίο αναφοράς, στο οποίο κατασκευάζονται οι έννοιες της χομπσιανής θεωρίας. Εσωτερικό δε στοιχείο αυτού του τύπου πρόσληψης είναι η αποδιδόμενη έμφαση σε μια αντίληψη της πολιτικής ως τεχνικής τής επιβολής, η οποία παράγεται από τη σύλληψη της ανθρώπινης πράξης ως αποκλειστικά εργαλειακής.¹ Σε αυτή την πρόσληψη έρχεται επιπλέον να συνδράμει η βιβλική εικόνα του τερατώδους *Λεβιάθαν*, που κατακυριεύει τα πάντα, χάριν της ενότητας του πολιτικού σώματος.

Αποικλειστική έμφαση σε αυτό το πλαίσιο αποδίδεται στο «μηχανιστικό» στοιχείο της κατασκευής, όπου το κράτος θεωρείται ανθρώπινο προϊόν: ο άνθρωπος κατασκευάζει μια τεράστια μηχανή, «ένα γιγάντιο μηχανισμό, η λειτουργία του οποίου είναι να προστατεύει τη φυσική ύπαρξη των ανθρώπων, επί των οποίων κυριαρχεί και τους οποίους περιφρουρεί».² Αυτή η μηχανιστική ερμηνεία επιχειρεί ουσιαστικά να παγιώσει την άμεση σχέση μεταξύ προστασίας και υπακοής, ως το αναπόδραστο και ουσιώδες στοιχείο στο οποίο φαίνεται να εξαντλείται η χομπσιανή προβληματική.³

Είναι ασφαλώς αληθές ότι ο άνθρωπος κατασκευάζει το κράτος ως «τεχνούργημα», χωρίς ωστόσο να γνωρίζει ο ίδιος τον τρόπο της κατασκευής του, και, χάριν της γνώσης του, προστρέχει η πολιτική φιλοσοφία, ανακατασκευάζοντας την πολιτεία κατά τρόπο που να αντιστοιχεί στις ηθικοπολιτικές προϋποθέσεις που η ίδια θέτει.⁴ Ήδη, αυτή η ορθοκανονιστική διάσταση είναι εμφανής ακόμη και στην εκ πρώτης όψεως ουδέτερη αναλυτικο-συνθετική μεθοδολογία που χρησιμοποιεί ο Hobbes, προκειμένου να δια-

σφαλίσει τη γεωμετρική ακρίβεια στην ανακατασκευή. Κατά την ανάλυση, το πραγματικό αναλύεται στα απλούστερα μέρη του, προκειμένου να διακριβωθούν τα δομικά στοιχεία που το συγκροτούν και του προσδίδουν τον συγκροσιακό χαρακτήρα. Κατά τη σύνθεση, επιχειρείται να ανασυσταθεί το πεδίο της πολιτικής, κατά τρόπο ώστε να είναι απαλλαγμένο από τα ημαρτημένα στοιχεία του αναλυθέντος πραγματικού και έτσι να ανορθωθεί η ίδια η ανθρώπινη πράξη προς την κατεύθυνση της ειρήνευσης.

Πεδίο εφαρμογής αυτής της μεθόδου είναι η λογική παραγωγή των φυσικών νόμων, η οποία υποκρύπτει μια «μαθησιακή διάσταση»⁵ που απευθύνεται στους ανθρώπους, «το μεγαλύτερο μέρος των οποίων είναι ιδιαίτερα απασχολημένο με τη συντήρησή του και το υπόλοιπο ιδιαίτερα αδιάφορο για να [τους] καταλάβει».⁶ Δεδομένου ότι οι φυσικοί νόμοι κατασκευάζονται ως *θεωρήματα έλλογης πράξης* θεωρείται ότι μπορούν να διδαχθούν. Το μόνο που χρειάζεται να κάνουν οι άνθρωποι για την εκμάθησή τους είναι να μην εμπλέκουν, κατά τη στάθμιση των πράξεων των άλλων ανθρώπων, τα πάθη και τη φιλαυτία τους.⁷ Η ανωτέρω μαθησιακή διάσταση διαπιστώνεται και κατά τη μετάβαση στο επίπεδο της θεωρητικής κατασκευής όπου συγκροτείται η κυριαρχία. Ήδη, η εκμάθηση των φυσικών νόμων, έστω και στην απλούστερη μορφή του «μην κάνεις στους άλλους αυτό που δεν θα ήθελες να σου κάνουν», αποτελεί όρο της συναίνεσης στη σύσταση της εξουσίας που θα αποδεχθούν οι δρώντες σε φυσική κατάσταση να τους επιβληθεί χάριν της ειρήνευσης. Στο επίπεδο της συγκροτημένης πολιτείας, η μαθησιακή διάσταση αποτελεί εσωτερικό στοιχείο της «γενικής πρόνοι-ας» κατά την άσκηση της κυριαρχίας και περιλαμβάνεται στη «δημόσια διαπαιδαγώγηση, τόσο με τη διδασκαλία και το παράδειγμα όσο και με τη θέσπιση καλών νόμων, τους οποίους μπορούν τα άτομα να εφαρμόζουν στις υποθέσεις τους».⁸ Ήδη αυτή η διάσταση αποτυπώνεται στο χομπσιανό θεωρητικό πρόγραμμα από την περίοδο του *De Cive*, έργο που φέρει τον υπότιτλο τα «φιλοσοφικά στοιχεία του αληθούς (true) πολίτη». Η δημόσια διαπαιδαγώγηση του λαού αποτελεί επιπλέον ένα από τα ουσιώδη καθήκοντα της κυριαρχίας, η οποία είναι προς το συμφέρον του κυρίαρχου, καθώς τον διασφαλίζει από τον κίνδυνο της ανταρσίας.⁹

Στο πλαίσιο αυτής της «γενικής πρόνοι-ας» οι δρώντες διδάσκονται τα «ουσιώδη δικαιώματα» της κυριαρχίας με «επιμέλεια» και «ειλικρίνεια», πέραν δηλαδή του πεδίου της εξουσιαστικής επιβολής, καθώς αναγνωρίζεται ότι δεν αρκεί η απλή θετικοποίηση αυτών των δικαιωμάτων ως κανόνων για να διασφαλιστούν.¹⁰ Δεν αρκεί, με άλλα λόγια, η απόφαση του κυρίαρχου να τεθεί ένας κανόνας ως νόμος, χωρίς αναφορά στους όρους της απόφασης, που δεν είναι άλλοι από τον σκοπό για τον οποίο τού έχουν εμπιστευθεί την κυρίαρχη εξουσία. Έτσι, ο

νόμος της πολιτείας που απαγορεύει την ανταρσία (κάθε αντίσταση δηλαδή στα ουσιώδη δικαιώματα της κυριαρχίας) δεν δημιουργεί (ως νόμος της πολιτείας) *καμιά υποχρέω-*

ση παρά μόνο χάρη στο φυσικό νόμο που απαγορεύει την παραβίαση της πίστης. Αν οι άνθρωποι δεν γνωρίζουν τη φυσική υποχρέωση, δεν μπορούν να γνωρίζουν και το δικαίωμα των νόμων που θεσπίζει ο κυρίαρχος.¹¹

2. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΠΟΦΑΣΗ

Η χομπσιανή έννοια της πολιτικής αναπτύσσεται μέσα στη κριτικοθεωρητική παράδοση του ορθολογικού φυσικού δικαίου και είναι αναπόσπαστη με αυτήν. Όλες οι απόπειρες διάρρηξης αυτής της σχέσης από μεταγενέστερες ερμηνείες –και ιδιαίτερα από ερμηνείες που κυοφορήθηκαν την περίοδο του μεσοπολέμου– προϋπέθεταν τον αναπροσδιορισμό του πολιτικού πεδίου, προκειμένου η κυριαρχία να αποδεσμευτεί από τις προϋποθέσεις της. Αφ' ης στιγμής το πολιτικό πεδίο εξαντλήσει το περιεχόμενο του στη σχέση φίλου/εχθρού, η κυριαρχία συμπυκνώνεται αποκλειστικά στη δυνατότητα κήρυξης της κατάστασης έκτακτης ανάγκης.¹² Το φυσικοδικαίϊο ερμηνευτικό πλαίσιο της χομπσιανής ανθρωπολογίας μεταστρέφεται κατά τρόπο ώστε να αναδεικνύεται με ζοφερά χρώματα η υπαρξιακή αγωνία που προέρχεται από το φόβο του βίαιου θανάτου, ενώ η ίδια η πολιτική φιλοσοφία βρίσκεται ένα βήμα πριν από την αυτοκαταστροφή της, καθώς παραιτείται από κάθε απόπειρα αναστοχασμού των όρων άρσης της κατάστασης του πολέμου.

Στις ανωτέρω κινήσεις διαφαίνεται ήδη η απόπειρα να υποκατασταθεί η φυσική κατάσταση, ως αφετηριακή κατάσταση προσδιορισμού των ουσιωδών κριτηρίων συστάσεως της πολιτικής, από μια *αλλοιωμένη* φυσική αφετηριακή κατάσταση, προσδιοριστικό στοιχείο της οποίας θα είναι η ανορθολογική απόφαση της γυμνής ισχύος, η οποία προϋποθέτει την αντιστροφή της σχέσης πολιτικού/μη-πολιτικού. Κατά την αντιστροφή αυτή θεωρείται ότι ως μόνη βάση του κράτους δεν μπορεί παρά να είναι ο υπαρξιακός φόβος για τον επικείμενο βίαιο θάνατο, ο οποίος «δεν αρνείται το πολιτικό αλλά το οδηγεί στην πλήρη του αναγνώριση».¹³ Στο πλαίσιο αυτής της προβληματικής, η φυσική κατάσταση του πολέμου όλων εναντίον όλων και το «πολιτικό» ταυτίζονται – μια ταύτιση που ο φιλελευθερισμός θεωρείται ότι προσπάθησε να συγκαλύψει στηριζόμενος στην αυταπάτη ότι μπορεί να θεμελιώσει μια έλλογη κοινωνία. Με άλλα λόγια, η χομπσιανή φυσική κατάσταση δεν αναγνωρίζεται ως κατάσταση απαξίωσης των όρων ζωής, ως κατάσταση που «χωρίζει τους ανθρώπους και τους καθιστά ικανούς να προσβάλλουν και να καταστρέφουν ο ένας τον άλλον»¹⁴ – από την οποία είναι αναγκαίο να εξέλθουν οι δρώντες, προκειμένου να αυτοσυντηρηθούν – αλλά ως κατάσταση κορύφωσης «του πολιτικού». Έτσι, η συγκρουσιακή φυσική κατάσταση αναπροσανατολίζεται ως ερμηνευτικό σχήμα πέραν – και εκτός – των σκοπών της

ειρηνεύσεως, ενώ παραγνωρίζεται ακριβώς η δυνατότητα του χομπσιανού κυρίαρχου να λειτουργεί κάτω από «φιλελεύθερους σκοπούς» – παραγνωρίζεται, με άλλα λόγια, ότι το κράτος θεμελιώνεται από τα άτομα για τη δική τους ευημερία.¹⁵ Συναφώς, η διάκριση μεταξύ «κατάστασης έκτακτης ανάγκης» και «κανονικής κατάστασης», στο πλαίσιο της οποίας ισχύει ο νομικός κανόνας, αποσκοπεί κατ' ουσίαν στην αναγνώριση της πρώτης κατάστασης ως το διαρκές δομικό στοιχείο της σύγχρονης κοινωνίας του μονοπωλιακού καπιταλισμού.¹⁶

Αυτή η προσπάθεια να συμπιεσθεί η χομπσιανή έννοια της πολιτικής στις ανάγκες της θεωρίας της απόφασης έφτασε στα όριά της ακόμη και στο πεδίο του ντεσιζιονισμού. Αναγνωρίστηκε ότι το χομπσιανό έργο δεν προσφέρεται για τις ανωτέρω χρήσεις, καθόσον είναι «συστηματικά στοχαστικό, ώστε δεν θα μπορούσε να γίνει ασφαλές όργανο μάχης και το όπλο της απλής, συγκεκριμένης απόφασης».¹⁷ Αναγνωρίζεται, δηλαδή, ότι η ανωτέρω ερμηνεία προσκρούει ακριβώς στην ατομιστική αφετηρία της χομπσιανής προβληματικής, αφού στη χομπσιανή σύμβαση συστάσεως της κυριαρχίας, διά της οποίας θεμελιώνεται το κράτος, εισέρχονται τα άτομα και, ως εκ τούτου, αποκλείεται ο ολοκληρωτισμός του κράτους.¹⁸

Αυτό ακριβώς το «συμβολαιακό» στοιχείο, διά του οποίου τα άτομα καθίστανται «αυτουργοί» των κυριαρχικών πράξεων είναι εκείνο που παράγει την αναγκαία νομιμοποίηση της κυριαρχίας και τη συνδέει με το ζήτημα της διασφάλισης των όρων της κοινωνικής συνοχής. Πρόκειται για μια διαδικασία «αναγωγής» των επιμέρους θελήσεων σε μία θέληση, προκειμένου οι δρώντες, όχι μόνο να διασφαλίζονται από επιδρομές και αδικίες, αλλά και *«με τη δική τους εργασία και με τους καρπούς της γης να τρέφονται και να ζουν ευχάριστα»*.¹⁹ Η ιδιοτυπία αυτής της κατασκευής τού «ως εάν» συνίσταται στο ότι το «συμβόλαιο» συνάπτεται μεταξύ των δρώντων υποκειμένων σε φυσική κατάσταση και έτσι σηματοδοτεί ένα τύπο επιγενόμενης νομιμοποιητικής συναίνεσης προς τον μη συμβαλλόμενο κυρίαρχο, ο οποίος δεν μπορεί, κατά συνέπεια, «να δεσμευθεί σε ορισμένου τύπου πράξεις ή παραλείψεις, καθώς αυτός διατηρεί την αρκτική προσυμβολαιακή ελευθερία του».²⁰

3. ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΟΧΗ

Η προβληματική των φυσικών νόμων περιέχει στο εσωτερικό της την αντιστροφή που καθιστά τον πόλεμο, από αφετηριακό σημείο, έσχατο μέσο προσφυγής των δρώντων. Ήδη τούτο εμφανίζεται από την εισαγωγή του πρώτου φυσικού νόμου:

ο καθένας οφείλει να επιδιώκει την ειρήνη όσο ελπίζει ότι θα την πετύχει και μόνον όταν δεν μπορεί να την αποκτήσει *μπορεί* (he may) να επιδιώκει και να χρησιμοποιεί την αρωγή και τα πλεονεκτήματα του πολέμου.²¹

Κατά την αντιστροφή αυτή, παγιώνεται η δομή αναζήτησης της ειρήνης ως *φυσικού νόμου* και θεμελιώνεται, αντιστοίχως, η *δυνατότητα* προσφυγής των δρώντων στον πόλεμο ως *φυσικό δικαίωμα*.

Η ανωτέρω αντιστροφή «μεταφέρεται» στον σκοπό της σύστασης της πολιτείας ως «περιορισμού» (restraint) επί των δρώντων, οι οποίοι διαθέτουν την «προορατικότητα» (foresight) της αυτοσυντήρησής τους και μιας πιο ευχάριστης (contented) ζωής. Η αντιστροφή αυτή συνοψίζει την ίδια στιγμή το περιεχόμενο της *salus populi*, που συνοψίζεται στα ακόλουθα σημεία:

- υπεράσπιση εναντίον ξένων εχθρών
- διατήρηση της ειρήνης στο εσωτερικό
- αύξηση του πλούτου των υπηκόων, στον βαθμό που αυτή συνάδει με τη δημόσια ασφάλεια, δηλαδή μέσω της ιδιοποίησης των προϊόντων της γης και της θάλασσας, με την εργασία και τη λιτότητα (thrift), αλλά και την
- απόλαυση μιας ακίνδυνης (harmlesse) ελευθερίας.²²

Η ειρήνευση συνεπώς, ως θεωρητικό αίτημα που υλοποιείται με τη σύσταση της κυριαρχίας, συνδέεται με το πρόβλημα διασφάλισης όρων κοινωνικής συνοχής και έτσι τίθεται το πρόβλημα της σχέσης κράτους και οικονομίας. Η προβληματική της κοινωνικής συνοχής αναπτύσσεται στο 24^ο κεφάλαιο του *Λεβιάθαν*, όταν τίθεται το ζήτημα της «θρέψεως και της αναπαραγωγής της πολιτείας». Ήδη η ανάπτυξη αυτής της προβληματικής προϋποθέτει μετατόπιση προς τη σκοπιά της συνολικής κοινωνίας (prospective glasses), η οποία συγκροτείται ως η *par excellence* σκοπιά της «ηθικής και πολιτικής επιστήμης».²³ Η ανθρώπινη εργασία αποτελεί το υπόστρωμα της κοινωνικής συνοχής και η σύσταση της κυριαρχίας διασφαλίζει το προϊόν της και τη διανομή του. Προσδιορίζεται έτσι τόσο το κοινωνικό *περιεχόμενο* ως αναπαραγωγή όσο και η *μορφή* της κοινωνίας ως κοινωνία της ατομικής ιδιοκτησίας:

Από τη διανομή των υλικών της θρέψεως αυτής προέρχεται η σύσταση του *δικού μου, του δικού σου και του δικού του*, με μια λέξη, της ιδιοκτησίας, και ανήκει, σε όλα τα είδη της πολιτείας, στην κυρίαρχη εξουσία.²⁴

Στην εν λόγω διανομή εγγράφεται ήδη και ο σκοπός της πολιτείας, που συνίσταται στην «κοινή ειρήνη και ασφάλεια». Σε αυτό το πλαίσιο, διαπιστώνεται ότι η κυριαρχία, επειδή ακριβώς έλκεται από τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής, συγκροτείται μεν ως απόλυτη, όχι όμως ως αυθαιρέτη:

Εάν ο κυρίαρχος προβεί σε οποιαδήποτε διανομή σε βάρος των ανωτέρω σκοπών, τούτο έρχεται σε *αντίθεση προς τη βούληση των υπηκόων που εμπιστεύθηκαν την ειρήνη και την*

ασφάλειά τους στην κρίση και στη συνείδησή του. Σύμφωνα λοιπόν με τη βούληση του καθένα από τους υπηκόους, μια τέτοια διανομή θα θεωρηθεί άκυρη. Είναι αλήθεια ότι ένας κυρίαρχος ή η πλειοψηφία μιας κυρίαρχης συνέλευσης μπορεί να προστάξουν την τέλεση πράξεων σύμφωνα με τα πάθη τους και σε αντίθεση με τη συνείδησή τους, πράγμα που συνιστά *διάρρηξη της εμπιστοσύνης και του φυσικού νόμου*. Τούτο όμως δεν αρκεί για να νομιμοποιήσει τον υπήκοο να κηρύξει πόλεμο εναντίον του κυρίαρχου [...].²⁵

Τούτο ακριβώς το στοιχείο της «ατελούς ακυρότητας» παράγεται από την αντιστροφή που υπάρχει στο εσωτερικό των φυσικών νόμων και εκφράζει ακριβώς «τον αναδιπλασιασμό της εξουσιαστικής σχέσης σε εξουσία και συναίνεση».²⁶

Σε αυτό το πλαίσιο, η διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής εξειδικεύεται στις πολιτικές του κράτους, οι οποίες, αφενός, αποκαθιστούν σχέσεις ισονομίας («να απονέμεται εξίσου η δικαιοσύνη σε όλες τις τάξεις του λαού» και να καθορίζεται «η ίση επιβολή των φόρων»²⁷) μεταξύ των πολιτών και, αφετέρου, εγγυώνται όρους δημόσιας πρόνοιας, καθώς όσοι δεν είναι σε θέση να αυτοσυντηρηθούν δεν πρέπει να εγκαταλείπονται στην ιδιωτική πρόνοια, διότι «όσο συνιστά αναληγσία να παραμελεί κανείς τον ανήμπορο, άλλο τόσο συνιστά το ίδιο να τον εκθέτει ο κυρίαρχος της πολιτείας στον κίνδυνο μιας τόσο αβέβαιης πρόνοιας».²⁸ Η δημοσιονομική και η κοινωνική λειτουργία του κυρίαρχου αποτελούν – μαζί με την πολιτική λειτουργία – αναγκαίους όρους οι οποίοι διασφαλίζουν την πολιτική και την κοινωνική συνοχή της πολιτείας. Το χομπσιανό πολιτικοθεωρητικό επιχείρημα «επιφορτίζει» τον κυρίαρχο με την ευθύνη διασφάλισης των ανωτέρω όρων, ο οποίος ως «δημιουργός» της (maker) πρέπει να επιδεικνύει ιδιότητες «ικανότατου αρχιτέκτονα». Οι άνθρωποι, ως το «υλικό» (matter) της πολιτείας, δεν είναι σε θέση να αναλάβουν το έργο αυτό ούτε βεβαίως να τους αποδοθεί η ευθύνη σε περίπτωση διάλυσης της πολιτείας. Ωστόσο, καθώς εισέρχονται σε διαδικασίες μετατροπής τους σε πολίτες, οφείλουν να «επιθυμούν ολόψυχα την προσαρμογή τους στο σταθερό και διαρκές οικοδόμημα» της πολιτείας και να επιδεικνύουν ταπεινοφροσύνη και υπομονή.²⁹ Στο χομπσιανό θεωρητικό πρόγραμμα η σχέση προστασίας/υπακοής αναπροσδιορίζεται μέσω της πολιτικής διαπαιδαγώγησης, κατά τρόπο ώστε ο εξουσιασμός να αναπτυχθεί σε αυτοέλεγχο και ο φόβος να δώσει τη θέση του στη συνειδητή προσαρμογή.³⁰

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 Βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Πόλις, Αθήνα 1999, σ. 116.

2 Βλ. C. Schmitt, «The State as Mechanism in Hobbes and Descartes», *Παράρτημα* εις C. Schmitt, *The Leviathan in the State Theory of Thomas Hobbes*, Greenwood Press, Λονδίνο 1996, σ. 98.

3 Ό.π., σ. 96. Βλ. επίσης και C. Schmitt, *The Concept of the Political*, Rutgers University Press, 1976, σ. 52.

4 Βλ. και Κ. Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, ό.π., σ. 117.

5 Ό.π., σ. 117.

6 Βλ. Τ. Hobbes, *Leviathan*, Harmondsworth, Middlesex 1968, σ. 214.

7 Ό.π., σ. 215.

8 Ό.π., σ. 376.

9 Ό.π., σ. 379.

10 Ό.π., σ. 377.

11 Ό.π., σ. 377 (Πλάγια δικά μου).

12 Για την προβληματική αυτή βλ. C. Schmitt, *The Concept of the Political*, ό.π. και C. Schmitt, *Political Theology. Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, MIT Press, 1988. Βλ. επίσης και C. Schmitt, *The Crisis of Parliamentary Democracy*, MIT Press, 1988, όπου, μεταξύ άλλων, τονίζεται: «Ο συνήθης ορισμός της κυριαρχίας σήμερα στηρίζεται στην αναγνώριση του (Bodin) ότι θα είναι πάντοτε αναγκαίο να γίνονται εξαιρέσεις στον γενικό κανόνα, σε συγκεκριμένες περιστάσεις, και ότι κυρίαρχος είναι αυτός που αποφασίζει ό,τι συνιστά την εξαιρεση», σ. 43.

13 Βλ. L. Strauss, «Comments on Carl Schmitt's *Begriff des Politischen*», *Παράρτημα* εις C. Schmitt, *The Concept of the Political*, ό.π., σ. 83. Βλ. αντίθετα Ι. Πατέλλη, *Η Φιλοσοφία του Hobbes*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1995, σ. 129, όπου υποστηρίζεται η κριτική ιδέα ότι «η πολιτική είναι το αναγκαίο μέσο για την εφαρμογή του φυσικού δικαίου [...]».

14 Βλ. Τ. Hobbes, *Leviathan*, ό.π., σ. 186. Στο αυτό πλαίσιο παρουσιάζονται οι όροι ζωής που απουσιάζουν από τη φυσική κατάσταση και την καθιστούν κατάσταση διαρκούς φόβου.

15 Βλ. E. Bloch, *Natural Law and Human Dignity*, MIT Press 1988, σ. 151.

16 Για την ανωτέρω διάκριση βλ. C. Schmitt, *Political Theology*, ό.π., σ. 12. Για την προβληματική ισχύος του νομικού κανόνα στη θεωρία της απόφασης βλ. και τις κριτικές αναπτύξεις του Π. Σούρλα, *Νομοθετική θεωρία και νομική επιστήμη. Η σημασία της πρακτικής φιλοσοφίας κατά τη θέση και την εφαρμογή του δικαίου*, Σάκκουλας, Αθήνα 1981, σσ. 129 επ.

17 Βλ. C. Schmitt, *The Leviathan in the State Theory of Thomas Hobbes*, ό.π., σ. 85.

18 Ό.π., σ. 97. Είναι άσχετο το γεγονός ότι ο αποκλεισμός του ανωτέρω «ολοκληρωτισμού» αποδίδεται στην «αμφιθυμία» της χομπσιανής σκέψης.

19 Βλ. Τ. Hobbes, *Leviathan*, ό.π., σ. 227.

20 Βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, ό.π., σ. 139.

21 Βλ. Τ. Hobbes, *Leviathan*, ό.π., σ. 190. (Πλάγια δικά μου). Βλ. επίσης και Κ. Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, ό.π., σ. 132, όπου επισημαίνεται αυτή ακριβώς η αντιστροφή.

22 Βλ. Τ. Hobbes, *De Cive (The English Version)*, H. Warrender (επ.), Clarendon Press, Οξφόρδη 1987, σσ. 158–159, 164.

23 Βλ. Τ. Hobbes, *Leviathan*, ό.π., σ. 239.

24 Βλ. Τ. Hobbes, *Leviathan*, ό.π., σσ. 295–6. Βλ. επίσης και τις σχετικές αναπτύξεις του Κ. Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, σσ. 146 επ.

25 Βλ. Τ. Hobbes, *Leviathan*, ό.π., σ. 297 (πλάγια δικά μου).

26 Βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, ό.π., σσ. 147, 141.

27 Βλ. Τ. Hobbes, *Leviathan*, ό.π., σσ. 385, 386.

28 Ό.π., σ. 387. Βλ. επίσης ως προς τα ζητήματα των κρατικών πολιτικών στον Hobbes, Θ. Γιούρας, «Κυριαρχία και fiscus: Η υλική θεμελίωση της πολιτικής εξουσίας στο κλασικό φυσικό δίκαιο», *Τετράδια Πολιτικής Επιστήμης*, 2, Άνοιξη 2003, Κριτική, σσ. 94–105.

29 Βλ. Τ. Hobbes, *Leviathan*, ό.π., σ. 363.

30 Βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, ό.π., σ. 152.

